

Gondolatok a „Cívis szólások és közmondások Debrecenből” című kötetéről

Úgy vélem, nincs megfelelőbb alkalom a címben említett munkának a teréről éppen a Jakab László tiszteletére kiadott emlékkönyvben beszámolni, hiszen ünnepeltünk számtalan szállal kötődik a debreceni egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén folyó cívis szótári vállalkozáshoz. Jakab László tanszékvezetőként nemcsak a szótári tervmunka háttérét jelentő Bakó Magyar Néprajzi Szótár Alapítványának volt az egyik létrehozója (MNyj. 34: 171–2), szótárszerkesztői tapasztalatára a szókincsgyűjtés és -feldolgozás során is számíthatunk.

A Debreceni cívis szótár anyaggyűjtésének egyik szakaszát a Szamosháti szótár szócikkeinek kikérdezése jelentette. CSÜRY szótárában nemcsak a Szamoshát gazdag szókincsét találjuk meg, hanem bőséggel olvashatunk szólásokat, közmondásokat is (vö. Előszó 6). Örömmel tapasztaltam, hogy a kilencvenéves Ménes Andrásné adatközlőmmel folytatott beszélgetések során előkerülő debreceni frazémakincs a tájszóanyaghoz hasonlóan szintén jelentős értéket képvisel (KÁLNÁSI: MNyj. 37: 235–42). Ez indított arra, hogy összegyűjtöm és kötetbe szerkesztem a debreceni cívis frazémákat (szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat). Anyaggyűjtésem másik fontos forrása BURA LÁSZLÓ Szatmári szólások és közmondások (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok. 35. sz. Bp., 1987) című gyűjteménye volt, melynek korábbi, kéziratos változatát (Nagykároly vidékének közmondásanyaga. 1960) O. NAGY GÁBOR is felhasználta a Magyar szólások és közmondások (Bp., 1966) című nagy munkájában. Noha a BURA LÁSZLÓtól összegyűjtött frazémák egy része az 1950-es és 60-as évek romániai gazdasági és politikai viszonyai között keletkezett, más része pedig fellelhető a Szamosháti szótárban, még így is nagyon sok olyan frazéma került elő, melyeknek debreceni változatai jelentős mértékben növelték gyűjteményem anyagát. Az említett művek adatainak számbavétele után OLÁH GÁBOR A debreceni nyelvjárás (NyF. 26. sz.) című munkája alapján folytattam a gyűjtést. Az idestova egy évszázaddal ezelőtt megjelent tanulmányban a szerző a debreceni néprajz hangtani, alaktani, jelentésbeli, mondattani sajátosságain kívül a szókincshez kapcsolódóan a szólások (szójárások), közmondások és néprajzi szövegek bemutatására is vállalkozott. OLÁH GÁBOR gyűjtésének anyaga az ÚMTsz. egyes köteteibe is beépült, a szerkesztők az 1816. szám alatt említik a feldol-

gozott források között. A következő forrásom saját korábbi anyaggyűjtésem volt (Cívis beszélgetések Debrecenből. Debrecen, 1999). Az ebben található frazémákat is beépítem a tervezett kötetbe. Úgy tűnik, mennyiségét tekintve ez lesz a legkevesebb, de az említett szöveggyűjteményben így is több értékes példát találunk. Legyen szabad egyet kiemelni közülük! A dr. Balogh Istvánnal folytatott beszélgetésemben fordul elő a *hatvanháromba van* szólás, mely arra utal, hogy 1863-ban a nagy szárazság idején (amikor az Ecsedi-láp is két részre szakadt), minden termény kiszáradt, ínséges idők jártak. A szólást adatközlőm szerint ma is mondják (ő is használja) a nehéz anyagi helyzetben levő embernek a jellemzésére. Az említett munkákon kívül LŐRINCZE–BENKŐ Magyar nyelvjárási bibliográfiája [1817–1949] (Bp., 1951) debreceni vonatkozású anyagának számbavételét, az Új magyar tájszótárban található debreceni frazémák ellenőrzését szintén elvégzendő feladatommak tekintem, miként a cívis szótár adatgyűjtéséhez kapcsolódó szakdolgozatok, záródolgozatok frazémáinak kicédulázását is.

E cikk keretében nincs lehetőség, hogy a témakör elméleti kérdéseivel és a frazémakészlet bemutatásával, vizsgálatával foglalkozó műveket akár cím szerint is számba vegyem. Csak megemlítem, hogy a szakirodalom gazdagságára, ugyanakkor nyilvánvaló hiányosságaira is utal HADROVICS LÁSZLÓ, amikor a következőket írja: „A nyelvtudomány valamennyi területe közül a frazeológia rendszerező feldolgozása a legnehezebb. Ez abból adódik, hogy ez a nyelvnek legszeszélyesebben fejlődő tenyészet, amelyet igen különböző források táplálnak” (Magyar frazeológia. Bp., 1995. 25–6). O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és közmondások (Bp., 1966) című gyűjteménye máig a legnagyobb ilyen jellegű gyűjteményünk. Szerzőjéről, a magyar frazémakutatás nagy egyéniségéről HADROVICS is az elismerés hangján emlékezik meg: „Ő szinte egész életét ennek a diszciplínának szentelte, és ennek hosszú időre meghatározó alakja lett. Kerekre formált művei, valamint kisebb tanulmányai sok tanulsággal szolgáltak.” (i. h.). A legutóbbi évekből HADROVICS LÁSZLÓ már idézett monográfiáját kell kiemelni. Ez a munka nemcsak az egyes frazémák minősítését és egyéb elméleti kérdéseket illetően nyújt új ismereteket, gazdag példatára és a vonatkozó szakirodalom mintaszerű számbavétele is nélkülözhetetlen alaplátárává avatja. Ismeretes, O. NAGY GÁBOR nagy munkájába beépültek a korábbi idők gyűjteményeinek adatai. Az ezt követő időszak frazémagyűjtéseit elsősorban a HAJDÚ MIHÁLY által szerkesztett Magyar Csoportnyelvi Dolgozatokban követhetjük nyomon. E munkák között vannak, amelyek csak a Magyar szólások és közmondásokból hiányzó frazémákat közlik, mások mindent, amit az adott településen ismernek és használnak.

O. NAGY GÁBOR elméleti megállapításai (i. m. 7–29) a debreceni frazémakincsre is érvényesek. A különös változatosság, a sokszínűség az itteni szólások és közmondásoknak is jellemző vonása, hiszen találó megfigyeléseket, költői erejű gazdag képzeletből született nyelvi képeket, merész és szemléletes hasonlatokat, az embereket és a világ dolgait lényegükben megragadó jellemzéseket,

szellemes ötleteket, bölcs tanácsokat, intelmeket, évszázados múltjuk ellenére ma is igaz életemeket egyaránt találunk közöttük. De gyűjtésben is akadnak a ma élők számára már homályos célzások, szókimondó gúnyolódások, vagy éppen időszerütlenné vált nézetek, tévesnek bizonyult megállapítások. Amit tehát a kötet tarka változatosságban majd az olvasó elé tár, az egyrészt a színes és az eleven stílus kincsestára, másrészt pedig inkább már csak a múltat idéző és csak történeti értékük miatt értékes adatoknak a gyűjteménye.

Néhány szót a közzétételről. A kötetbe a frazémák a vezérszavak betürendje szerint folytatólagos sorszámokkal lesznek fölveve. A vezérszavak megállapításában, a szólások és közmondások sorrendjének elrendezésében O. NAGY GÁBOR elveit és gyakorlatát követem (i. m. 7–23). Vezérszónak én is általában a kifejezés első állandó főnévi elemét, tulajdonnév, tulajdonnévből képzett melléknév esetén a tulajdonnevet, illetve a belőle képzett melléknévet tekintem. Amelyekben nincs főnév, ott az első jellemző szó lesz a vezérszó. A frazémákat változataikkal együtt szándékozom közölni, hiszen semmi fogódzó nincs arra, hogy melyik változat a közlésre méltó, illetve az eredeti(bb). Ezzel egyben az is szemléltethető, hogy a közölt anyag nem csupán nyelvi, hanem folklorisztikai jellegű is. A néphagyomány elemei változatokban élnek, vagyis nem vethető fel a helyes vagy helytelen forma kérdése. O. NAGY GÁBORral ellentétben fölveszem a durva szót vagy kifejezést tartalmazó szólásokat (káromkodásokat) is, hiszen ezek szintén a néplélek sajátos megnyilvánulásainak tekinthetők. (CSÚRY szótárában is találunk durva, esetenként obszcén szavakat, frazémákat.) Kihagyásuk szegényítené a gyűjteményt, hiszen ezek is részei voltak a cívis nyelvnek, népi gondolkodásnak. A bennük megnyilvánuló őszinte szókimondás — megítélésem szerint — egyáltalán nem visszataszító. Ma, amikor sajnos iskolás gyerekektől is lehet nyomdafestéket nem tűrő, trágár kifejezéseket hallani, nem lenne indokolt a népnyelv sokkal kevésbé durva (mert nem öncélú) megnyilvánulásait kihagyni egy ilyen gyűjteményből. Adataimat nem köznyelvi formában, hanem nyelvjárási alakban közlöm. Magam is vallom, hogy a frazémáknak nemcsak a tartalmuk fontos, hanem nyelvi formájuk is, az a mód, ahogyan a népnyelvben használták (használják) őket. Ez a módszer a gyűjtemény nyelvészeti és néprajzi értékét bizonyára emelni fogja (vö. HAJDÚ MIHÁLY: MCsD. 35. sz. Előszó. 3). A nyelvi formának jelentős szerepe lehet egy-egy frazéma sajátos hangulatának megteremtésében, vagy éppen fokozásában: *Örül, mint ablakostóut a hanyattesisnek. Annyi a píze, mind bikán a toll, kopasz kutyán a szőőr. Ajándik lúnak nem nízik a fogát. Ne aggyík tanácsot, ha nem tud adni kalácsot.* Köznyelvi formában mennyivel „szürkébbek” lennének az említett frazémák is, míg így megőrzik a cívis nyelv egyre halványuló színeit, ízét és zamatát. Nem utolsósorban nyelvi formája miatt hat a debreceni kollégiumi diákot jellemző szólásféle is: *Kizs bögre, nagy bögre, nem jóú a bor a tökre.* A vendégségben levő diák válasza erre: *Jóú az még az ézzenzísre is.* A gyűjte-

ményben előforduló tájszavak mennyiségüktől függően külön szószedetbe vagy lábjegyzetbe kerülnek.

Az alábbiakban gyűjteményemből néhány további példa bemutatására keríték sort. Először kissé részletesebben összehasonlítom saját gyűjtésemet OLÁH GÁBOR fentebb említett gyűjtésének egyes adataival. Nézzük a példákat! Adatközlőm nem ismerte többek között: *A dohos kásának ára futamodott: értéktelen vmi nagy becsben részesült. A veréb lópist megyen: sohasem lesz abból semmi. A jászol jár a tehén után: vki nem lát a dolga után. Másokat nem ugyanabban a formában ismert. Ebből a típusból is lássunk néhányat, esetenként megjegyzéssel! OLÁH GÁBOR adatát zárójelbe tettem: (Akkor még tollpennával irtak.) Akkor még lúttollal irtak. — (Barangol, mint az Orbán lelke.) Jön-megy, mint Orbán lelke a pokolba. — (Elaludnék egy pizes máléjír, ha soha-soha meg nem adnák is.) Elaludnék ety fél pízír, nem bánám, ha sose adnák meg. — (Egye meg a Mándoki uram fenéje!) Egye meg a mándoki fene. Amikor adatközlőmtől először hallottam a szólást, arra gondoltam, a szabolcsi Mándok község szerepel benne, ami ugye Debrecenben nem egészen lenne természetes és érthető. Később OLÁH GÁBOR gyűjteményében ráakadva a szólás korábbi (és teljesebb) formájára, annyit megállapíthattam, hogy személynév rejtezik benne. Igaz, továbbra is nyitva marad a kérdés, mi lehetett a szóbanforgó *fene*: fenekedő vadállat vagy betegség? (vö. TESz.: *fene*, ÚMTsz.: *fene*). De ezt már aligha tudjuk meg valaha is. Folytassuk tovább a példákat! (Fekete mint a bakacsin v. kindruc.) Fekete, mint a kindruc. — (Felakasztod-i még a szűrit?: megmaradsz-e még a szolgálatban?). Beakasztotta a szűrit. A szólásnak ez utóbbi változatát É. KISS SÁNDOR is említi és magyarázza (Nyr. 94: 241–2). — (Felnyílt mán a szeme: jól van már a dolga.) Felnyílt mán a csipássa: bizonytalan jelentéssel. — (Hogy löttyen a fittyen? Felelet: Ahogy löttyen, úgy fittyen.) Adatközlőm szerint erre a felelet: Ahogy fittyen, úgy löttyen. — (Gyere szóga, malac szalonna, kicsi haszna.) Így alig van értelme a közmondásnak. A közmondás valódi tartalmát adatközlőm változata világítja meg: Köjök (v. gyerek) gazda, malac szalonna, egyik se jó. — (Csuklaskor: Itt vagyok!) Itt vagyok, nem lácc. Vakúj meg, ha nem szánsz! — (Jó vónál Barca Daninak: B. D. a korszak hírhedt csendbiztosa volt.) Jó vónál halálnak. Barca Daniról adatközlőm azt tudta, hogy még evés közben is elaludt. — (Kapkod, mint Karászi.) Adatközlőm durvább változatban ismerte: Kapkod, mint Karászi az anyja picájához. — (Lessz még a kutyára dér.) Lessz még a kutyára dér, hasig is ír. (OLÁH GÁBOR másik változata: Lessz még szöllő, lány kenyír, lessz még a kutyára dér.) Adatközlőm szerint együtt nem mondták őket, külön voltak használatosak. — (Még ecs csak a tubák: még ez a valami.) Még ecs csak a tubák, csak színi kék. — (Ű se fenékgig téfel: ő se jobb a Deákné vásznánál.) Ű se fenékgik téfel, csak a tetejin van ety kicsi, a többi savó. — (Vírré válik benne, mint barátba a lencse.) A szóláshasonlatot a köznyelv is hasonló formában ismeri, adatközlőm szerint azonban Debrecenben így volt használatos: Vírré válig benne, mint a cigány lovába a bontóúfűsű. — A*

különbségek tehát nyilvánvalók. Úgy vélem, az említett példák egyrészt igazolják a szakirodalomnak azt a megállapítását, hogy a frazémakincs más nyelvi jelenségekhez hasonlóan ki van téve az „elmúlásnak”, a változásnak, másrészt azt is, hogy a frazémák egy viszonylag zárt közösségen belül is változatokban éltek, illetve élnek (O. NAGY: i. h.). Így lehetett ez OLÁH GÁBOR adatgyűjtése idején is, aki természetesen az adatközlői által ismert változatot rögzítette gyűjteményében.

De folytassuk más példákkal! Debrecenben a rossz kedvű vagy hirtelen elkomorodó emberre gyakran mondták régen: *Úty húzza az orrát, mint akinek dinnyeföld nem jutott*. A frazéma *Úgy áll a szája, mint akinek nem jutott dinnyeföld* alakban már OLÁH GÁBOR munkájában is előfordul (i. m. 40), Debrecenből ezt a változatot közli az ÚMTsz. is. A szóláshasonlatot a tájszótár az ország keleti feléből több helyről adatolta (i. m. *dinnyeföld*). Némiképp más formában a SzamSz.-ban is megtaláljuk (i. m. *dinnyeföld*). BURA LÁSZLÓ gyűjteménye a szóláshasonlatot *Úgy húzza az orrát, mint akinek disznóföld [!] nem jutott* formában és bizonytalan jelentéssel közli. Ez már azt is jelzi, hogy a népi szólásokat a tájnyelv más értékeihez, színeihez hasonlóan egyre inkább a kihalás fenyegeti. A frazéma keletkezésének a történeti hátterét dr. Balogh István világította meg. Adatközlőm említette, hogy Debrecenben a tizennyolcadik, tizenkilencedik században mind a belvárosi, mind a külvárosi (hóstatí) lakosoknak dinnyeföldet is osztottak. *Akinek nem jutod dinnyeföld, az nagyon szegény vót. Nem jutot neki dinnyeföld, el is vót keseredve* (CbDebr. 11).

Az alábbiakban saját gyűjtéseimből néhány olyan frazémát közlök, amelyek némiképp más változatban, de a köznyelvben is használatosak, így minden különösebb magyarázat nélkül nyilvánvalóvá válnak a formai (esetenként tartalmi) különbségek: *Nem erőszak a disznótör, csak kérelem (kirelem)*. *Majt ha fagy, hóú lesz nagy, rípa terem, vastag, nagy*. *Kecskére nem bízzák a káposztáskértet*. *Magad uram, ha szóúgád nincs, magad ugass, ha kutyád nincs*. *Fogadatlan próúkátörnak, epszar a fizetise*. *Szököt szóúgának, epszar a fizetise*. *Igírd meg, ne ad meg, sose szegényít az meg*. *Akinek nincs lova, gyalog megyen Pestre, akinek nincs kutyája, maga ugat este*. *Szóú kösztünk maraggyon, de ha tovább megy, as se báj*. *Nem jóú urakkal ety tálbóú cseresznyézni, mერთ megbők a magjával*. *Vírré vájjon benne, a mek tájoggá, a mek tuggya a kötelessigit*.

A nyelvjáráskutatók megkülönböztetett figyelemben részesíthetik azokat a frazémákat, amelyekben egy-egy régi (tájnyelvi) szó is található, vagy amelynek hajdani meglétére ennek alapján tudunk következtetni. Lássunk erre is néhány példát! A köznyelvben *Holtnak holt a barátja* alakban ismert közmondásnak a debreceni cívisek nyelvében *Hóútnak hóútt a fele* változata él(t). A *fél* szónak *vkinek fele* 'felebarátja, társa' jelentését *elav.* minősítéssel az ÉKsz. is adatolta. Az általam följegyzett debreceni adatot az ÚMTsz.-ban sem találjuk meg, így a frazémában egy régi, archaikus változat őrződött meg. Az *Íg, mint a miligyertya* szóláshasonlatban a sztearinból készült gyertyának az elnevezése maradt meg. A

szót az ÚMTsz. Kecskemétről, Hódmezővásárhelyről és Zilahról közli (i. m.: *miligyertya*), így a szólás annak is bizonyítéka, hogy korábban városunkban szintén ismerték a szót. A *Pattan, mint a moncsöld bölha* szóláshasonlatban a 'kézzel nyomkod, morzsol vmit' jelentésű *moncsol* ige található. A szót az ÚMTsz. erről a vidékről közli, de megtalálható a SzamSz.-ban is. Debreceni adat azonban eddig nem volt rá. Bizonytalan jelentéssel még adatközlőm is emlékezett az OLÁH GÁBORTÓL említett szóláshasonlatra *Aszt míveli, mint a várvirasztó*. Hajdan arra mondták, aki 'lót-fut, lármázik, sűrög' (i. m. 34). A *várvirasztó* a Magyar nyelvtörténeti szótár szerint *burgwache* 'várórség' jelentésű szó (III, 1195). A szóláshasonlat tehát egy azóta kiveszett, de hajdan Debrecenben is ismert szót őrzött meg számunkra. A *Fogad be a tótyot, kivér a házbúl* közmondásban a *ver* ige régies, tájnyelvi alakja őrződött meg. A Szamoshátról (is) adatolt (SzamSz.: *ver*) tájnyelvi *vér* alak a frazéma tanúsága szerint Debrecen népnyelvében is élt. Végül a legutóbbi beszélgetésünk alkalmával hallott szólásról ejtenék még szót. A köznyelvben *Fenn az ernyő nincsen kas* szólást adatközlőm szerint Debrecenben főleg ebben a formában ismerték: *Fenn az ekhó, nincsen kas*. Elsősorban olyan nőkre mondták, akik feltették ugyan a díszes kalapot, de ruházatuk többi része nem illett hozzá, szegényesebb, egyszerűbb volt. Az Értelmező kéziszótárban *rég. irod.* minősítéssel említett görög, illetve nemzetközi eredetű *echó* 'visszhang' szóból származó *ekhó*-t 1833-ban adatolták először: „Ernyő... Burított szekér (Currus tectus). Fedél. Ennek Debretzemen *Ekhó* a' neve”. Jelentése: 'szekér- vagy kocsiernyő'. A szó feltehetőleg az *echós* ~ *ekhós szekér (kocsi)* szókapcsolatból vonódott el. Eredetileg talán a debreceni diáknyelv szava volt. Az *echós* melléknév 'visszhangos, visszhangzó' → 'ernyős {kocsi, szekér}' jelentésváltozás nincs tisztázva (TESz.: *echó, ekhó*). Az *ekhós* szekérnek még a század első évtizedeiben is nagy divatja volt Debrecenben. Miként adatközlőm mondta: „*Nyárba, ha nagy meleg vóút, mindik fem vóút az ekhó a szekerén*”. A nyelvjárási szónak minősített *ekhó*-t, és a belőle képzett *ekhós*-t (*ekhós szekerén*) az ország keleti részéből a SzamSz. is adatolta 'gyékényből készült ernyő a szekerén', illetve 'gyékényfödeles, gyékényernyős' jelentéssel. A szólásnak ez a változata nincs meg sem a Szamosháti szótárban, sem az Új magyar tájszótárban.

Még folytathatnám a sort. De további példák felsorakoztatása vagy éppen az összegyűjtött anyag tematikus csoportok szerinti bemutatása, illusztrálása helyett csupán arról teszek még említést, hogy a kötet példatára a megfelelő szócikkek anyagát gazdagítva természetesen beépül a Debreceni cívis szótárba is. Így önálló kötetként azonban remélhetőleg alkalmasabbá válik mind a tudományos vizsgálódásra, mind a nem szakmabeli érdeklődők figyelmének felkeltésére.

KÁLNÁSI ÁRPÁD